

**Merkezu'd-Dirāsāt ve'l-Ma'lūmāti'l-Ḳur'āniyye (haz.).
Mevsū'atu't-Tefsīri'l-Me'sūr. Beyrut: Dāru İbn Ḥazm;
Cidde: Merkezu'd-Dirāsāt ve'l-Ma'lūmāti'l-Ḳur'āniyye
bi-Ma'hedi'l-İmām eṣ-Şātibī, 1439/2017.**

1. Baskı. 24 c. ISBN (takım): 978-603-02-4463-8

CEYDA GÜRMAN

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
cey827@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4136-9766>

Cidde İmām eṣ-Şātibī Enstitüsü Kur'an Araştırmaları Merkezi tarafından hazırlanan, alanında yetkin kırk hocanın kaleme aldığı, ilmî danışmanlığını Musā'id b. Suleymān eṭ-Ṭayyār'ın üstlendiği *Mevsū'atu't-Tefsīri'l-Me'sūr: Ekberu Cāmi' li-Tefsīri'n-Nebī ve'ş-Şahābe ve't-Tābi'in ve Tābi'ihim Ma'zuvven ilā Meşādirihī'l-Aşliyye Maḳrūnen bi-Ta'likāti Ḥams min Ebrazi'l-Muḥaḳḳikīn fi't-Tefsīr* adlı yirmi dört ciltlik eser 1439/2017 yılında yayımlanmıştır. Bu emek mahsulü, uzun soluklu çalışma her ayette Hz. Peygamber, sahabe, tābi'ün ve etbā'u't-tābi'inin görüşlerini; onlarca *tefsīr*, *ulūmu'l-Ḳur'ān*, *ḥadīs*, *fıkh*, *ḳirā'at*, *luḡat*, *aḳīde*, *siyer*, *ṭabakāt*, *zuhd* ve *raḳā'ik* kitabının taranması suretiyle ilgili tüm rivayetleri farklı senedleriyle bir araya getirmekte ve Hz. Peygamber'den etbā'u't-tābi'ine kadar ayetlerin tefsirine dair onlardan gelen yorumlarının tamamını aktarmaktadır. Temelde es-Suyūṭi'nin (ö.911/1505) *ed-Durru'l-Menşūr*'u esas alınmakla birlikte onun yer vermediği binlerce rivayet, ilgili diğer kitaplardan eklenmiştir.

Çalışmada, Hz. Peygamber'in hadis-i şerifinde "Sizin en hayırlınız, benim asırmda yaşayanlar, sonra onların peşi sıra gelenler, sonra onların peşi sıra gelenlerdir"¹ buyruğu çerçevesinde, üç neslin ayetlere dair izahlarının tamamı belli bir düzen içerisinde okuyucuya sunulmaktadır. Rivayetler, istisnai durumlar hariç Hz. Peygamber'den başlanarak sırasıyla her tabakadaki müfessirin vefat tarihi esas alınarak verilmiştir. Sıralamada dikkat edilen

¹ Muhammed b. İsmā'il el-Buḥārī, *el-Cāmi'u'ş-Şāhih*, tah. Muhammed Zuheyr b. Nāşir en-Nāşir (Beyrut: Dāru Ṭavḳı'n-Necāt, 1422), *K eṣ-Şehādāt, B. lā yeşedu 'alā şehādeti cevrin izā uşhide*, 9 (no.2651), c.3, s.171; Ebū'l-Ḥuseyn Muslim b. el-Ḥaccāc, *Şāhihu Muslim*, tah. Muhammed Fu'ād 'Abdulbāki (Kahire: Dāru İhyā'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1412/1991), *K. Feḳā'ilu'ş-Şahābe, B. faḳli'ş-şahābe şumme yelūnehum*, 52 (no.210), c.4, s.1962.

bir diğer husus, rivayetin muhtevasıdır. Bu noktada sırasıyla *kırā'at*, *sebebu'n-nuzūl*, *tefsir*, *nesh*, *aḥkām* ve varsa bunların dışında kalan ayetle ilgili diğer konular şeklinde bir sıralama tercih edilmiş, ardından eṭ-Ṭaberī (ö.310/923), İbn 'Atiyye el-Endelusī (ö.541/1147), İbn Teymiyye (ö.728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ve İbn Keşir'in (ö.774/1373) ayetle ilgili yorum ve tercihlerine, hadislerin sıhhat durumuna, senedde geçen meçhul ravilere işaret edilmiştir. Özellikle Muḳātil b. Suleymān (ö.150/767), İbn Ebī Ḥātim (ö.327/938) ve eş-Şa'lebī (ö.427/1035) tefsirlerinde bulunan isim yanlışlıkları, eksik veya hatalı yazımlar gibi durumlar ile 'Aṭā' (b. Ebī Rabāḥ/ b. Yesār/ b. es-Sā'ib/ b. Dīnār), Muḳātil (b. Suleymān/b. Ḥayyān) ve Sufyān (b. 'Uyeyne/eş-Şevrī) gibi aynı isme sahip müfessirler tesbit ve tashih edilmiştir. Dolayısıyla *Mevsū'atu't-Tefsiri'l-Me'sūr*'un sadece derleme bir çalışma olduğunu düşünmek doğru değildir. Bilakis, hem müfessirlerin tabakat/vefat sıralaması ve konu düzeni hem seneddeki isimlerin tespiti ve hadislerin *taḥrīci* eserin basit bir derlemeden öte özel bir çalışma olduğunu göstermekte, bu haliyle de herhangi bir müfessire ait farklı görüşleri, farklı tarikleriyle bir arada görmek isteyen araştırmacı için kolaylık sağlamaktadır.² Örneğin, eṭ-Ṭaberī'nin *Cāmi'u'l-Beyān*'ı en fazla rivayeti muhtevi ve sened bilgisini tam veren kıymetli bir tefsir olmasına karşın yine de ayetlere dair tüm rivayetleri bir araya getirdiği söylenemez. Eṭ-Ṭaberī'nin yer vermediği rivayetlerin kendisinden sonraki tefsirlerde yer aldığını görmek mümkündür. Mesela Zeyd b. Eslem'den (ö.136/754) eṭ-Ṭaberī'nin tefsirinde yüz seksen civarında rivayet bulunurken; İbn Ebī Ḥātim'in tefsirinde ise dört yüzü aşkın rivayet yer almaktadır. Benzer şekilde Hz. 'Alī'ye (ö.40/661) ait rivayetlerin en fazla bulunduğu eser el-Ḳurṭubī'nin (ö.671/1273) tefsiridir. *Mevsū'atu't-Tefsiri'l-Me'sūr* adlı bu çalışma ise tefsirle ilgili hiçbir rivayeti atlamadan hepsini kapsamakta, sadece tefsir kaynaklarını değil İslami ilimlerle ilgili tüm eserleri taradığından, bir müfessirin bir ayetle ilgili herhangi bir tefsirde geçmeyen ancak *ṭabakāt*, *siyer*, *kelām* ya da *zuhd* kitaplarında zikredilen yorumuna ulaşma fırsatı sağlamaktadır. Aynı zamanda tefsirle ilgisi bulunmayan ya da Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlamayacağı düşünüldüğü için esere alınmayan *feḍā'ilu's-suver* türü bilgilerin ayrıştırılmasıyla gereksiz hacim artışından kaçınılması, kullanım kolaylığı getirmektedir. Eserde *isrā'iliyyāt* türü rivayetlere yer verilmekle birlikte dipnotta rivayetin sıhhatiyle ilgili bilgilendirme yapılmış olması önemli bir özelliktir.³

² Örneğin, "İbrāhīm'e (oğlunun yerine) fidye olarak büyük bir kurbanlık verdik" şeklindeki 37/eş-Şāffāt 107. ayetin tefsirinde 'Abdullāh b. 'Abbās'tan, adanan oğlun hem İshāk hem İsmā'il olduğuyla ilgili sekiz ayrı rivayet aktarılmıştır (c.18, ss.660-661).

³ Hārūt-Mārūt kıssası ile ilgili bkz. *Mevsū'atu't-Tefsiri'l-Me'sūr*, c.2, ss.610-613; Ğarāniḳ olayıyla ilgili bkz. *Mevsū'atu't-Tefsiri'l-Me'sūr*, c.15, ss.189-190.

Çalışmanın ikinci cildinden itibaren yirmi iki cildi yukarıda özetlediğimiz şekildedir. *El-Medhal ilâ Mevsû'ati't-Tefsîri'l-Me'sûr* başlıklı ilk cilt ise tefsir tarihi, kaynakları ve müfessirlerine ayrılmış, bu kapsamda tefsir ilmiyle ilgili müdakkikane bilgiler sunulmuştur. Tefsir tarihi araştırmalarına yeni bir soluk getireceğini düşündüğümüz bu ilk cildin muhtevası üzerinde biraz daha genişçe durmak istiyoruz. Bu ciltteki iki ana bölümün ilkinde takip edilen metod, eserin amacı ve orijinalliği ile kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde ise altı ana başlık altında tefsir ilmiyle ilgili önemli konular üzerinde durulmuştur. Konular tekrara düşülmeden, tez-antitezleriyle ve akademik bir bakış açısıyla ele alınmıştır. “Rivayet tefsiri (*et-tefsîru'l-me'sûr*), tanımı, tarifi, önemi, kaynakları, çeşitleri ve delil oluşu” ile ilgili ilk başlık Musâ'îd b. Suleymân eṭ-Ṭayyâr tarafından kaleme alınmıştır (c.1, ss.105-182). Burada *luğavî* ve *ışılâhî* anlamlar irdelenmiş, *selef* kavramıyla Hz. Peygamber ve ondan sonraki üç neslin; *et-tefsîru'l-me'sûr* terkihiyle ise öncelikli olarak, Hz. Peygamber ile ilk üç neslin tefsirinin kastedildiği ifade edilmiştir. Buna göre rivayet tefsirinin kaynakları; Kur'an-ı Kerim, sünnet, sahabe ve tâbi'ün sözleridir. Bu dört temel kaynağın yanı sıra onların rivayetlerine yer veren eṭ-Ṭaberî, es-Suyûtî ve İbn Keşîr gibi müfessirlerin aktardıkları *âsârın* da rivayet tefsiri kategorisinde olduğu kabul edilmiştir. Tâbi'ün sözlerinin bağlayıcılığı ve kaynak değeri, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, rivayet-dirayet tefsiri şeklindeki sınıflandırmanın sıhhati gibi konular tartışılmıştır. İbn Teymiyye'den aktarılan “Tefsirdeki en güzel yol (*aḥsenu't-turuk*) Kur'an'ın Kur'an'la tefsiridir.”⁴ sözünün hatalı olarak, “Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, rivayet tefsirinin birincil yöntemidir” şeklinde anlaşıldığı, halbuki İbn Teymiyye'nin, tefsirdeki en güzel yolları Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbi'ün kavli olarak sıraladığı; bununla birlikte bu dört kaynağı rivayet tefsirinin kaynağı olarak saymadığı ifade edilmiştir (c.1, ss.108-117). Takdir edileceği üzere Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri Hz. Peygamber ve sahabeden gelen az sayıda rivayette yer verilenler haricinde genellikle müfessirin dirayetine bağlı olup içtihadı dayanmaktadır.

Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl'ın yazdığı ikinci başlıkta Hz. Peygamber, sahabe, tâbi'ün ve etbâ'u't-tâbi'îni kapsayan tefsir tarihinin seyri ve *tedvîn* faaliyetleri incelenmiş, dönemlendirmede siyasi otorite de dikkate alınmıştır (c.1, ss.183-278). Hz. Peygamber dönemi tefsirinin özellikleri ve onun Kur'an'ın tamamını tefsir edip etmediği değerlendirildikten sonra, dört halife dönemi tefsiriyle Emevîlerin erken dönemine denk gelen sahabe ve tabiunun önemli isimlerinin içinde bulunduğu dönemin tefsirinin durumu hakkında bilgi verilmiştir. Bu başlık altında en dikkat çeken kısım, son dönem çalışmaları

⁴ Taḳıyyuddîn İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Uşûli't-Tefsîr*, tah. 'Adnân Zerzûr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle & Kuveyt: Neşru Dâri'l-Çur'âni'l-Kerîm, 1392/1972), s.93.

rında müsellemler bir hakikatmişçesine tekrar edilen “tefsir medresele-ri/ekolleri”nin varlığı hakkındadır. Genel olarak, Medine’de Ubey b. Ka’b (ö.33/654), Mekke’de ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, Irak’ta ‘Abdullâh b. Mes’ûd’un (ö.32/652) kurucusu oldukları kabul edilen bu ekoller anlayışının yanlışlığı birçok ilmî gerekçe sıralanarak ispat edilmektedir. Bu gerekçelere kısaca değinecek olursak şu hususlar ön plana çıkmaktadır: Ekol ya da mezhep olarak isimlendirilecek oluşumların asırlar ve nesiller boyu sürmesi beklenir, ancak tefsir ilmi söz konusu olduğunda nahiv ve fıkıh ekollerinin aksine böyle bir durum söz konusu değildir. Medine ekolü olarak zikredilen ekolün hoca-öğrenci bağında sorun bulunmaktadır. Bu ekolün tâbî’ün öğrencileri olarak zikredilen Muhammed b. Ka’b el-Ğurażî (ö.118/736) ve Zeyd b. Eslem, yine ekolün kurucu hocası olduğu söylenen Ubeyy b. Ka’b’a öğrencilik yapmadıkları gibi ona mülaki dahi olmamışlardır. ‘Abdullâh b. Mes’ûd’un kurucusu olduğu ifade edilen Irak ekolünün evvelen Basra ve Kufe olarak ayrıştırılmaması bir hata iken Basralı tâbî’ün müfessirlerinin en meşhurları el-Ğasen el-Başrî (ö.110/728) ve Ķatâde’nin (ö.117/735) ‘Abdullâh b. Mes’ûd’dan ilim almamış olmalarına rağmen onun öğrencisi olarak zikredilmeleri bir diğer hatadır. Aynı zamanda ilk asırda Kufe ve Basra en az iletişimi olan birbirine rakip iki şehir konumundadır. Basralı müfessirler üzerinde Mekkelî sahabe ve tâbî’ünün tesiri vardır ve bir dönem Basra valiliği yapan ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, Basralı tâbî’ünün en çok rivayette bulunduğu sahabedir. Öte taraftan Irak ekolü, Basra ve Kufe olarak iki ayrı ekol şeklinde zikredilse de sorun ortadan kalkmayacak, bu kez her iki ekolün kurucu hocaları ve talebelerinin kim olacağına tespiti gibi bir sorunla karşı karşıya kalınacaktır. ‘Abdullâh b. Mes’ûd ve öğrencilerini re’y ve içtihadın temsilcileri kabul etmek ve yöntem olarak, tefsirde nakil yerine aklı önceliklerini söylemek Kufeli ulemeden gelen “Allah’ın kelâmı hakkında konuşmayı büyük bir iş olarak görüp bundan çekinmelerine” dair rivayetlerle çelişmektedir. Aynı kaynaktan beslenerek, ilmini Hz. Peygamber’den alan sahabenin ayrı ekol oluşturacak kadar farklı usul ve yöntemler geliştirdiklerini iddia etmek de zordur. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, Hz. Peygamber vefat ettiğinde on üç yaşlarında idi ve ilminin çoğunu Hz. ‘Umer, Ubeyy b. Ka’b ve ‘Abdullâh b. Mes’ûd gibi sahabenin büyüklerinden elde etmişti. Hal böyle iken, aralarında yöntemsel farkın olduğunu düşünmek hakikatle örtüşmeyecektir. Aynı zamanda ekolleşme üzerine yapılan tasniflerde kısır bir döngü söz konusudur. Öyle ki bu kapsamda sadece belirli birkaç şehre ve sınırlı isme yer verilmekte, buna karşın birçok önemli müfessir ile ilim merkezi ihmal edilmektedir. Mesela eđ-Ğađđâk b. Muzâđim ve ‘Atâ’ b. Ebî Muslim el-Ğurâsânî gibi isimler, ekol tasnifinde herhangi bir hoca ve ekole nisbet edilememekte; bu çerçevede de Şam, Mısır, Yemen gibi şehirlerden hiç söz edilmediği görülmektedir (c.1, ss.221-225). Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu

tespitler, tefsir tarihiyle ilgili ülkemizde telif edilen birçok kitapta yer aldığına aksine ekolleşme merkezli yaklaşımın doğru olmadığını vurgulamaktadır. Kanaatimizce, kitapta ortaya konulan yaklaşımlar ve tercih edilen görüşler tefsir tarihine dair sağlıklı bir bakış açısı belirlemektedir.

El-Vâsıl'ın yazdığı ikinci başlıkta ele alınan bir diğer husus dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumudur. Bu çerçevede, eserde, tefsir tarihi kitaplarında genellikle atlanan Emevîlerin ulemaya karşı sergiledikleri tutumlara da atıf yapılmıştır (c.1, ss.226-227,251-254). Kanaatimizce, dönemi ve ilim anlayışını doğru anlamlandırabilmek ve doğru sonuçlara varabilmek için daha genel okumalar yapmak elzemdir. Bu bağlamda mesela Kaderiyye'nin Emevî yönetiminin her türlü istibdadı uygulamalarını Allah'ın takdiriyle ilişkilendirmek suretiyle *cebrî* bir tutum sergilemelerine karşıt bir hareket olarak doğduğu bilgisi, siyaset-ilim ilişkisini doğru anlamının önemini göstermektedir ki ulemanın takındığı tavır, kimi zaman tefsir rivayetlerine de yansımaktadır. Bu sebeple, onların ayetleri manalandırırken dönemin siyasi ortamından etkilenmeleri ihtimali göz önünde tutulmalıdır. Son olarak, sahabe, tâbî'ün ve etbâ'u't-tâbî'îne nisbet edilen *tedvîn* dönemi tefsir eserlerinin zikriyle bu bölüm sona ermektedir (c.1, ss.263-277).

Ḥâlîd b. Yûsuf el-Vâsıl tarafından kaleme alınan bir diğer bölüm, "Müfessirü's-selef ve merâtibuhum fî't-tefsîr"dir (c.1, ss.279-434). İlk üç nesilden her bir müfessire ayrı başlık açılarak kısa biyografik tanıtım ile tefsir ilmine katkıları açısından istatistiksel veriler eşliğinde önemli bilgiler verilmiştir. Birinci tabakada rivayet sayısı 4000'den fazla olan *muksîrûn*⁵ müfessirler yer almaktadır ki bunlar 8922 rivayetle 'Abdullâh b. 'Abbâs, 4744 rivayetle Mucâhid (ö.103/721), 5726 rivayetle Kâtâde, 10228 rivayetle Muqâtil b. Suleymân'dır.⁶ Rivayet sayısı 2000 ile 4000 arasındaki *muksîrûn* müfessirler arasında 2143 rivayetle eđ-Đaḥḥâk (ö.105/723), 3272 rivayetle el-Ḥâsen el-Başrî, 3178 rivayetle es-Suddî el-Kebîr (ö.127/745), 2209 rivayetle 'Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem (ö.182/798), 2628 rivayetle Yahyâ b. Sellâm (ö.200/815) yer almaktadır. 1000 ile 2000 arasında rivayete sahip *muksîrûn* arasında 1735 rivayetle Sa'îd b. Cubeyr (ö.94/713), 1382 rivayetle 'Îkrime (ö.105/723), 1015 rivayetle 'Abdumelik b. Curayc (ö.150/767) sıralanmaktadır. Rivayet sayısı 500 ile 1000 arasında olan *muksîrûn* arasında ise 'Abdullâh b. Mes'ûd, Ebû'l-'Âliye, 'Aṭâ b. Ebî Rabâḥ (ö.114/732), er-Rabî b. Enes (ö.140/757), Muḥammed b. es-Sâ'ib el-Kelbî (ö.146/763), Muqâtil b. Ḥayyân (ö.150/767), Muḥammed b. İshâk (ö.151/768) yer almaktadır. Ardından 500'den az tefsir rivayeti bulunanlar da zikredilmiş,

⁵ Kitapta *muksîrûn* ile kastedilen, beş yüzden fazla tefsir rivayeti bulunan müfessirlerdir.

⁶ Muqâtil, tam tefsiri günümüze ulaşan ilk müfessirdir. Yazarın ifade ettiği üzere bu sayı kendi tefsiri üzerinden verilmiştir. Diğer tefsir kaynaklarında kendisinden aktarılan rivayetler sınırlıdır (c.1, s.302).

kısa tanımları yapılmış ve sadece bir rivayeti geçen isimler de dahil tüm raviler kaydedilmiştir. *Seleften* gelen rivayetler arasında Hz. Peygamber tefsirinin %4, sahabe tefsirinin %18, tâbi'ün tefsirinin %47, etbâ'u't-tâbi'inin ise %31'lik bir orana sahip olduğu tespit edilmiştir. Tefsire az ya da çok katkısı bulunan ilk üç neslin alimlerini bir arada görmek adeta dönemin fotoğrafını çekme imkanı sağlamakta ve mevcut durumda bu imkanı sunan başka bir çalışma da bulunmamaktadır. İlk iki asrı kapsayan tefsir tabakatı hüviyetinde son derece düzenli ve geniş yelpazeli bu bölümde sunulan diğer birçok oran, istatistiksel bilgi ve farklı kategorizasyondaki tablolar, dönemle ilgili tutarlı ve kanıta dayalı yorum yapma imkanı sağlamakta, tekrar edilegelen birçok genellemenin de hatalı olduğunu göstermektedir.

Bir sonraki bölümde Nâyif b. Sa'îd ez-Zehrânî, beş ana tefsir hakkında bilgi vermiş ve bu tefsirlerde, seleften gelen *âşâra* karşı sergilenen tutumu değerlendirmiştir (c.1, ss.435-466). Ez-Zehrânî bu çerçevede, ayet tefsirlerinde yorum ve tercihlerine yer verilen eṭ-Ṭaberî, İbn 'Aṭiyye el-Endelusî, İbn Teymiyye, İbn Kâyyim el-Cevziyye ve İbn Keşîr gibi isimleri ve bunlara ait tefsirleri tanıtmış, gereksiz teferruata girmeden keyfiyetli ve yeterli düzeyde malumat sunmuştur. "Tefsirin dayanakları: tarifî, tasnifî, tefsir imamlarının konuyla ilgili tercihleri" (c.1, ss.467-496) şeklindeki bir diğer bölüm başlığında ise ez-Zehrânî, tefsirin dayanaklarını (*mustenedât*) Kur'an, *ķırâ'at*, sünnet, *icmâ'*, *selefn* sözleri, Arap dili, *sebebu'n-nuzûl* de dahil dönemin örf, adet ve sosyal durumu, *isrâ'îliyyât*, *el-vucûh ve'n-nezâ'ir* gibi lafızla ilgili ilimler, *es-siyâķ ve's-sibâķ* ve akli delalet olarak belirlemiştir. Altıncı başlık olan son başlık ise Muḥammed Şâlih Muḥammed Suleymân'ın kaleme aldığı "Hadis alimlerinin tefsir rivayetlerinde takip ettikleri usul" adını taşımaktadır (c.1, ss.497-576). Bu kısımda, *isnâd* konusu ve hadise dair bilgilerin nispeten muhtasar verilmesi özellikle tefsir okuyucuları için daha pratik olabilirdi. Tefsire mesafeli olduğu söylenen isimler ile tefsirden uzak durmayla ilgili onlara atfedilen rivayetlerin ele alındığı kısım ise daha faydalıdır. Aḥmed b. Ḥanbel'in (ö.241/855) "Üç şeyin aslı (*isnâdı*) yoktur; *tefsîr*, *melâḥim*, *meġâzî*."⁷ sözüne yansıdığı üzere herhangi bir bilgiye veya *şahîḥ* bir senede dayanmaksızın tefsire yönelmek, kimi alimlerce eleştirilmiş ve zamanla tefsire giren *isrâ'îliyyât* türü haberlerle uydurma rivayetler tefsirin sıhhatini tartışılır kılmıştır. Diğer taraftan örneğin, tâbi'ün dönemi alimlerinden Sa'îd b. el-Museyyeb'in tefsire mesafeli durduğuna yönelik haberler bir kenara, onun tefsir kaynaklarında birçok rivayeti de bulunmaktadır. Çalışmanın bir diğer bölümünde zikredildiği üzere onun kendisinden

⁷ Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Ķur'âniyye (Medine: Mucemme'u'l-Melik Fehd li-Ṭibâ'ati'l-Muşḥafi'ş-Şerîf, tsz.), c.3, s.2281.

sonraki tefsir kaynaklarında yüz altmış dokuz rivayeti tespit edilmiştir (c.1, s.385) ve bu rivayetlerin sadece hadis ya da sahabe kavline ibaret olmadığı, kendi görüşlerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmı, ilgili rivayetleri değerlendirmesi ve ulemanın, sahih tefsir rivayetlerini belirlemede takip ettikleri yolu vermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak, ele alınan konulara tez ve antitezleriyle birlikte yer verilmesi, her görüşün tahlil ve tenkit edildikten sonra sonuca ulaşılması, ikna edici istatistiksel verilerin sunulması, tablolar eşliğinde etraflıca anlatım yapılması, her bir bölümün alanın uzman akademisyenleri tarafından kaleme alınması eserin kıymetini arttırmaktadır. Hacimli bir çalışma olması hasebiyle her konusuna burada geniş yer ayırmak mümkün olmamakla birlikte, umumiyetle bölüm ve başlıkların derinlemesine tahliller yapılarak ve ince elenip sık dokunmak suretiyle titizlikle yazıldığı rahatlıkla söylenebilir. Çalışma, tefsir tarihiyle ilgili sahabe ve tâbi'ün dönemindeki ekolleşme örneğinde olduğu üzere yaygın hatalara dikkat çekilmesi ve bunların düzeltilmesi, ayetlerle ilgili tüm tefsir rivayetlerini senedleriyle birlikte bir arada görme imkanı sunması ve hadislerin sıhhatine dair değerlendirmeler yapılması gibi çok önemli hususiyetleri haizdir. Eserin son cildi olan 24. cilt fihristlere ayrılmıştır. Cilt; hakkında *merfû'* hadis bulunan ayetler fihristi, hakkında *esbâbu'n-nuzûl/en-nâsih ve'l-mensûh* rivayeti olan ayetler fihristi, tefsirinde şiir ve beyit geçen ayetler fihristi ve müfessirlere dair fihristler gibi okuyucuya kolaylık sağlayan birçok fihrist barındırmaktadır. Çalışmanın tefsir alanında önemli bir boşluğu doldurduğuna inanıyor, özellikle ilk cildin dilimize kazandırılmasının ilahiyat alanında çalışma yapanlar için istifadeyi arttıracığını düşünüyoruz.

